

УДК 159.9:355

Василенко С.В., к. психол. н., доцент кафедри суспільних наук
Національної академії оборони України, м.Київ

ПСИХОЛОГІЧНІ ФАКТОРИ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПРАЦІВНИКІВ РИЗИКОНЕБЕЗПЕЧНИХ ПРОФЕСІЙ В ЕКСТРЕМАЛЬНИХ УМОВАХ

У статті розглянуто зміст психологічних факторів, що визначають екстремальність умов професійної діяльності фахівців, та їх вплив на організм людини.

Ключові слова: екстремальні умови, професійна діяльність, психологічна готовність.

Актуальність теми. Професійна діяльність людини, що здійснюється під впливом екстремальних факторів, є однією з найважливіших сфер її існування. Актуальність, теоретична і практична значимість психологічних досліджень специфіки праці (діяльності) в екстремальних умовах може бути обґрунтована, як мінімум, двома аспектами: неможливістю виключення такого роду діяльності в принципі і необхідністю створення оптимальних систем підготовки до неї з метою запобігання негативного впливу умов праці на психічне і соматичне здоров'я персоналу [7, 10, 12, 20, 23].

Мета статті полягає у конкретизації змісту психологічних факторів, що впливають на організм людини під час професійної діяльності в екстремальних умовах.

Завдання дослідження:

1. Уточнити зміст професійної діяльності в екстремальних умовах.
2. Конкретизувати психологічні фактори, що визначають екстремальність умов діяльності.
3. Визначити психологічний зміст професійної діяльності в екстремальних умовах.

Викладення основного матеріалу. Умови праці - складне об'єктивне явище, що впливає на здоров'я, працездатність людини, на її ставлення до праці, економічні та інші результати виробництва. Виявляються вони в безпосередньому чи опосередкованому впливі на людину під час її трудової діяльності, а також на результат праці. Цей вплив зумовлює: кінцевий результат праці; стан і самопочуття

працюючих; структуру трудової діяльності; характер протиріч між виконуваною задачею та умовами її виконання.

Фактори, що визначають екстремальність умов праці - це шкідливі виробничі (вплив яких на працюючу людину призводить до захворювання чи зниження її працездатності) і небезпечні виробничі (що призводять до травми чи іншого різкого погіршення здоров'я) [3, 4, 9]. Ці фактори, що дозволяють віднести виконувану роботу до 5 - 6 категорії складності (дуже важка праця) [15], поділяються на фізичні, хімічні, біологічні і психофізіологічні [5]. У психофізіологічних небезпечних і шкідливих виробничих факторах за характером дії виділяють фізичні і нервово-психічні перенавантаження. Останні, у свою чергу, поділяються на розумове перенапруження, перенапруження аналізаторів, монотонність праці, емоційні перенавантаження.

Шкідливими і небезпечними виробничими факторами, що погіршують зовнішнє середовище існування, можуть бути: виділення тепла і вологи, газів і випаровувань хімічних речовин загальнотоксичної чи подразнюючої дії, токсичного або нетоксичного пилу, радіоактивних речовин та інших шкідливих домішок [10].

Значний вплив на умови праці здійснює і виробничий шум — один з потужних подразників зовнішнього середовища. Він призводить до змін функціонального стану організму, істотно позначається на швидкості реакції, спричиняє послаблення уваги, впливає на загальний психічний стан людини, викликає відчуття поганого самопочуття, тривоги і невпевненості [2, 10, 17].

Несприятливими факторами зовнішнього середовища є й електромагнітні поля надвисоких частот, вплив яких може викликати функціональні зрушення в організмі: швидку стомлюваність, головний біль, дратівливість, порушення сну [10]. Такими є і фактори, пов'язані із специфікою організації самого процесу праці, серед яких можуть бути:

- одночасне спостереження за декількома процесами, що змінюються у часі;
- сприйняття і опрацювання різноманітної інформації великого обсягу, що часто має емоційне забарвлення;
- часте і швидке переключення уваги і запам'ятовування то одного об'єкта, то іншого, постійна переадаптація;
- гострий дефіцит часу для опрацювання значимої інформації і відповідальних розпоряджень;

- підвищена відповідальність за прийняті рішення, особливо в екстремальних ситуаціях;
- необхідність тривалої підтримки інтенсивності і напруженості уваги, пам'яті, мислення, емоцій і різних функцій організму протягом усього часу чергування(робочої зміни);
- виникнення проблемних ситуацій в умовах дефіциту часу;
- виконання значної частини роботи в нічний час.

У психологічній літературі екстремальні умови визначаються за наявністю агресивного впливу на людину ряду несприятливих і загрозливих емоціогенних факторів, що викликають підвищений рівень психологічного стресу. Так, Ф.П. Космолинський [13] вказує, що характерним для аварійних емоцій, які виникають в екстремальних умовах, є наявність усіх категрій і всього комплексу стресових реакцій.

А.І. Мартинов визначає як екстремальні умови діяльності, за яких на людину діють шкідливі і небезпечні виробничі фактори, що загрожують їй стійкою чи раптовою втратою здоров'я, травмою, розладами, пов'язаними з перевищенням припустимого рівня стресового навантаження, і які, за умови несприятливого збігу обставин, призводять до патологічних змін в організмі.

У роботі І.О. Котенева [14] відзначається не лише наявність фізичної загрози життю і здоров'ю людини з боку екстремальних умов професійної діяльності, але і значного ризику породження підвищеного рівня психологічного стресу (дистресу) і виникнення особливої групи нервово-психічних розладів, відомих як синдром посттравматичних стресових розладів.

Подібну думку висловлював Ю.А. Александровський [1], який показав, що на людину в екстремальних умовах, поряд з різними фізичними уражаючими факторами, діють психотравмуючі обставини, що являють собою комплекс надсильних подразників, які викликають порушення психічної діяльності у вигляді реактивних психогенних розладів навіть у психічно здорових людей.

Стрессогенними екстремальні умови діяльності називають і К.К. Платонов [22], Т.А. Немчин [21], Т. Томашевський [24] , Л.Г. Дикая [8].

У деяких публікаціях також проводиться розмежування екстремальних і надекстремальних факторів. Наприклад, В.Л. Марищук серед факторів (умов праці), що впливають на людину,

розрізняє параекстремальні, екстремальні і паратермінальні. У його роботі ця диференціація пов'язана з визначенням розходжень за ступенем і динамікою змін фізіологічних і психологічних показників працюючої людини.

Н.І. Насенко вважає, що екстремальність можливо представити як континуум, що включає, як мінімум, три ступеня її вираженості або наступні три типи ситуацій: важкі, параекстремальні, екстремальні. На думку автора, для всього цього ряду характерним є поступове наростання екстремальності.

Як правило, під екстремальними умовами діяльності розуміються ті, що пред'являють підвищені або надмірні вимоги до психічних і фізичних можливостей людини [7, 12, 20, 21].

При цьому загальна характеристика даних факторів полягає в тому, що вони, істотно відрізняючись від звичайних умов діяльності, значно перевищують діапазон оптимальних впливів, а також, викликаючи значимі зрушення у функціональних станах людини, тим самим надають ситуації якості екстремальної [12,21].

Так, А.Б. Леонова і В.І. Медведєв вважають, що характеристика умов, що дозволяє віднести їх до екстремальних, залежить від їх впливу на стан людини. Тому, на їхню думку, до екстремальних варто віднести фактори, вплив яких призводить до виникнення стану «динамічної неузгодженості». Цей стан може характеризуватися порушенням адекватності фізіологічних чи психологічних поведінкових реакцій, хоча найбільш частим є змішаний тип реакції [16 – 19]. При цьому, навіть у випадку зовні адекватної реакції, має місце динамічна неузгодженість, оскільки механізми, що використовуються для формування цієї реакції в екстремальних умовах, не відповідають нормальному стану і забезпечуються різкою напругою базових функцій організму, значним зменшенням, а іноді і повним виснаженням фізіологічних резервів.

Л.Г. Дикая і Л.П. Гримак [8] пов'язують екстремальні умови з виникненням у здорової людини станів, пов'язаних із значними змінами в психофізичному стані людини і рівні активації функціональних структур мозку. На їхню думку, поглиблення складних станів і наростання негативних переживань викликають порушення в психічних процесах (увага, мислення, пам'ять), призводять до зниження ефективності і надійності діяльності людини.

В.Д. Небиліцин вказує, що екстремальними чи надзвичайними умовами необхідно вважати крайні, граничні значення різних елементів ситуації, що відчуються і переживаються як джерело фізичного і психічного дискомфорту. Подібну думку висловив і Ц.П. Короленко [11].

Можливість негативного впливу на психічні функції, фізичний стан і професійну діяльність людини багатьма дослідниками пов'язується з усвідомленням самим суб'єктом праці такої найважливішої складової особливих умов, як небезпека для життя і здоров'я, що викликає найбільш різкі і глибокі зрушення на всіх рівнях нервового реагування. Екстремальність, емоціогенність ситуації загрози для життя, усвідомлення можливості власної загибелі в будь-яку хвилину завдає нищівного удару по почуттю невразливості, на якому будується звичайне повсякденне життя.

Поряд із загрозою для життя (здоров'я) і підвищеною відповідальністю за результати своєї праці, представники «небезпечних» професій дуже часто зазнають впливу такого екстремального фактору, як гострий дефіцит часу на оцінку ситуації, що склалася, прийняття і здійснення рішень, спрямованих на вибір і досягнення значимих цілей [2].

Отже, умови праці поділяються на звичайні, особливі, екстремальні та надекстремальні (субекстремальні). Основними психологічними критеріями визначення ступеня екстремальності цих умов для спеціаліста є наявність реальної загрози для життя та здоров'я людини-оператора, висока "ціна" помилки в діяльності, рівень особистісної значимості виконання поставленого завдання, систематичне виникнення стресових станів, наявність монотонії при виконанні робочих операцій, та ін. Таким чином, спільним для особливих, екстремальних і надекстремальних умов діяльності є сам процес впливу екстремальних факторів на суб'єкта праці. Відмінність умов діяльності визначається за періодичністю, частотою або тривалістю впливу зазначених факторів та кількісними характеристиками їх інтенсивності (потужністю, силою впливу тощо).

Екстремальні умови діяльності характеризуються постійним впливом на організм спеціаліста екстремальних факторів високої інтенсивності, що можуть являти собою потенційну небезпеку для життя та здоров'я, причому негативні функціональні стани проявляються у значній мірі, а діяльність здійснюється із викорис-

танням резервних психофізіологічних ресурсів. Ця робота потребує обов'язкового подальшого відновлення ресурсів організму шляхом проведення психологічної реабілітації. Такою є, зокрема, професійна діяльність фахівців операторських спеціальностей (як цивільних, так і військових).

Отже, можливо зробити наступні **висновки**:

1. За результатами узагальнення існуючих підходів до розгляду даної проблематики, спільним для екстремальних і надекстремальних умов діяльності є:

дія екстремальних факторів; виникнення негативних функціональних станів; високі нервово-психічні і енергетичні витрати; включення в діяльність резервних можливостей організму.

2. Основними чинниками, що впливають на успішність діяльності спеціалістів в екстремальних умовах, є психологічна готовність особистості, розвиток психологічних властивостей та якостей особистості, необхідних для такої діяльності, та професійне вдосконалення фахівців, що виконують обов'язки в особливих умовах.

Перспективи подальших досліджень. Потребують подальшого вивчення питання, пов'язані з психологічним супроводом професійної діяльності фахівців ризиконебезпечних професій в екстремальних умовах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Александровский Ю.А. Состояния психической дезадаптации и ихкомпенсация. - М.: Наука, 1976. - 272 с.
2. Бондарев Э. В., Егоров В.А., Марищук В.Л. О работоспособности человека - оператора при воздействии экстремальных факторов // Экспериментальная и прикладная психология: Сб. науч. тр. - Л.: Изд-во ЛГУ, 1971. -С. 150-154.
3. ГОСТ 21033-75. Система «Человек-машина»: Основные понятия. Термины и определения.–Введ. 01.01.76. – М.: Прогресс, 1975. – 190 с.
4. ГОСТ 12. 0. 002 80. ССБТ. Термины и определения.– Взамен ГОСТ 12.0.002-74; Введ. 01.01.82. –М.: ИПК “Изд-во стандартов”, 1999.- 191 с.

5. ГОСТ 12. 0. 003 – 74. ССБТ. Опасные и вредные производственные факторы. Классификация.– Введ. 01.01.76. –М.: ИПК “Изд-во стандартов”, 1999.- 191 с
6. Гримак Л.П. Резервы человеческой психики. -М.: Политиздат, 1989. -319с.
7. Деркач А.А., Зазыкин В.Г. Профессионализм деятельности в особых и экстремальных условиях: (Психол.-акмеол. основы) / Рос. акад. гос. службы при Президенте РФ. М.: Изд-во РАГС (ОП ИЦ РАГС), 2003. – 153 с.
8. Дикая Л.Г. Проблемы современной психологии труда // Психологический журнал. 1992. № 3. С. 24-41.
9. Забродин Ю.М., Зазыкин В.Г. Основные направления исследований деятельности человека-оператора в особых и экстремальных условиях // Психологические проблемы деятельности в особых условиях.- М.: Наука, 1985.- С.5-16.
10. Зинченко В.П., Мунипов В.М. Эргономические основы организации труда. М.: «Экономика», 1974.-240с.
11. Короленко Ц.П. Психофизиология человека в экстремальных условиях.-Л.: Медицина, 1978.-271 с.
12. Корольчук М. С., Крайнюк В.М. Соціально-психологічне забезпечення діяльності в звичайних та екстремальних умовах. – К.: Ніка-Центр, 2006. – 580 с.
13. Космолинский Ф.П. Эмоциональный стресс при работе в экстремальных условиях. -М.: Медицина, 1976. - 191 с.
14. Котенев И.О. Постстрессовые состояния как управленческая проблема в коллективах с повышенной степенью профессионального риска // Мир психологии. - 1998. - № 2. - С. 57 - 62.
15. Крушельницька Я.В. Фізіологія і психологія праці.- К.: КНЕУ, 2000.-232 с.
16. Леонова А.Б., Медведев В.И. Функциональные состояния человека в трудовой деятельности. - М.: Изд-во МГУ, 1981. - 111 с.
17. Медведев В.И. Психологические реакции человека в экстремальных условиях // Экологическая физиология человека. Адаптация человека к экстремальным условиям среды. - М.: Наука, 1979. - С. 625 - 671.
18. Медведев В.И. Устойчивость физиологических и психофизиологических функций человека при действии

экстремальных факторов. - Л.: Медицина, 1982.-102 с.

19. Медведев В.И. Экстремальные состояния человека в процессе трудовой деятельности. - СПб.: Наука, 1993. - С. 153 - 160.

20. Милерян Е.А. Эмоционально-волевые компоненты надежности оператора. Очерки психологии труда оператора. М.: Наука, 1974. – 168 с.

21. Немчин Т.А. Состояния нервно - психического напряжения. - Л.: Изд-во ЛГУ, 1983.-166 с.

22. Платонов К.К. Вопросы психологии труда.-М.: Медицина, 1970. - 264с.

23. Толочек В.А. Современная психология труда: Учебное пособие.– СПб.: Питер, 2005.– 479 с. Томашевский Т. Человек в системе труда // Эргономика. Проблемы приспособления условий труда к человеку: Сб. ст. – М.: Мир. 1971. – С. 76 – 121.